

TURK XALQLARI MIFOLOGIYASIDAGI DUNYOQARASH EVOLYUTSIYASI

Jurayev Hakim Ibragimovich

Samarqand davlat chet tillar instituti ilmiy tadqiqotchisi

hakimjurayev0@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar o'tmish dunyoqarashining evolyutsion bosqichlari, kosmogonik va antropogonik miqlar hamda ularning qadimgi diniy-falsafiy tasavvurlar bilan sinkretik bog'liqligi tahlil qilingan. Tadqiqotda olamning vertikal strukturasi (uch qavatli tizim), "Boyterak" (Hayot daraxti) arxetipi, shuningdek, dunyoning yaralish ibtidosida turgan "Oq Ona" va ibtidoiy jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotini muvofiqlashtiruvchi "Umay Ona" kultlari keng qamrovli yoritilgan. Islom dini qabul qilingandan keyin turkiylar hayotida yuz bergan transformatsion jarayonlar, mifologik elementlarning xalq og'zaki ijodida (baxshichilik maktablarida), lingvistik qatlamlarda ("platsenta-umay" tushunchasi) va o'zbek mumtoz adabiyotidagi poetik ko'rinishlari ("Humoy" timsoli) qiyosiy-tarixiy metodlar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: turk mifologiyasi, tangrichilik, Umay Ona, Oq Ona, Boyterak, kosmogonik miqlar.

Insoniyat tafakkurining dastlabki kurtaklari atrof-muhitni, tabiatning qudratli va bo'ysunmas kuchlarini anglash, ularga nisbatan ichki mudofaa va moslashuv tizimini yaratish ehtiyojidan shakllangan. Ibtidoiy odamning borliq, hayot va o'lim, tun va kun, samo yoritgichlarining harakati haqidagi ilk kuzatuvlari asrlar davomida tizimlashtirilib, mifologik dunyoqarashni vujudga keltirdi. Taniqli folklorshunos olim Mamatqul Jo'rayev ta'kidlaganidek, qadimgi chorvador va dehqonlar hayotiy ehtiyojlar yuzasidan osmon yoritgichlarini muntazam kuzatganlar, buning natijasida koinotning paydo bo'lishi va tuzilishi to'g'risidagi eng qadimiy e'tiqodiy qarashlar silsilasi – kosmogonik miqlar shakllangan.

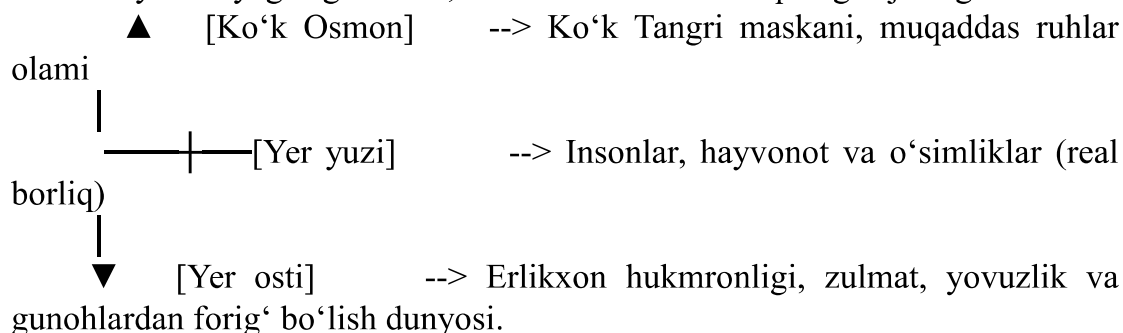
Biroq, jamiyatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi o'zgarishi, xususan, yakkaxudolikka asoslangan dinlarning yoyilishi (Turkiston hududiga Islom dinining kirib kelishi) natijasida, qadimgi mifologik tizim jiddiy zarbaga uchradi. Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida qayd etganidek, qadimgi turk yozuvini biladigan ziyolilar va Ko'k Tangri diniga e'tiqod qiluvchi Qamlar (shomonlar) ayovsiz qatag'on qilinishi oqibatida, ulkan moddiy va ma'naviy meros xotiradan majburan

o'chirildi yoki o'tda yondirildi. Shunga qaramay, milliy mentalitet, mifologik tafakkur butunlay yo'qolib ketmaydi, balki og'zaki folklor, lingvistik metaforalar va falsafiy dualizmlar ko'rinishida o'z yashash shaklini o'zgartiradi.

Mazkur maqolada turkiy xalqlarning olam haqidagi uch qavatli qarashlari hamda undagi ona (ayol) kultining o'rnini evolyutsion kontekstda tadqiq etishga harakat qildik.

Qadimgi turkiy xalqlarning mifologik makon haqidagi tasavvurlari qat'iy vertikal iyerarxiyaga ega bo'lib, olam universumi uch qismga ajratilgan:

Ushbu uch qavatli olamni statik holatda ushlab turuvchi va ular o'rtasidagi energetik, ma'naviy aloqani ta'minlovchi o'q – Boyterak (Hayot daraxti) hisoblanadi. Boyterak – shunchaki o'simlik emas, balki koinotning markazi, hayot va barqarorlik ramzidir. Uning ildizlari yer ostiga (o'tmishga), tanasi yer yuziga (hozirgi zamonga), shoxlari esa ko'kka – osmonga (kelajakka va ilohiylikka) bo'ylagan. Bugungi kunda Qozog'iston poytaxtida Boyterak daraxtiga ulkan va go'zal yodgorlik o'rnatilganligi ushbu qadimiy arxetipning zamonaviy turkiy xalqlar madaniy kodida hamon yashayotganidan dalolatdir.

Mazkur uch qavatli olamni yaratish missiyasi miflarda Tangri Bay Ulgen zimmasiga yuklatiladi. Biroq, bu yerda eng qiziqarli falsafiy jihat – Yaratuvchilik ilhomining manbai erkak iloh emas, balki ayol qiyofasidagi Oq Ona (Ak Ene / Ag Ana) ekanligidir. Mifga ko'ra, koinotda hali bir parcha ham tuproq bo'lmagan, hamma yoq cheksiz suv bilan qoplangan bir mahalda, Oq Ona suv tubidan chiqib, Tangriga (Ulgenga) "Yarat!" degan muqaddas buyruqni beradi. "Ming yillik afsonaga ko'ra, yaratilish g'oyasining ilhom manbai Oq Onadir. Oq Ona bir parcha ham tuproq bo'lmagan, barcha borliq suv bilan qoplangan mahal suvdan chiqib, Ulgenga yaratish buyrug'ini beradi. Oq Onaning bu buyrug'i bilan Ulgen koinotni va biz yashayotgan dunyoni yaratadi", deydi ozarbayjonning mashhur shoiri Fuzuliy. Adabiyotshunos olim Erkin Musurmonov ta'kidlaganidek, mifdagi badiiy to'qima haqiqat asosida quriladi va unda tabiat hamda inson hayotining metafizik bog'liqligi aks etadi. Oq Ona obrazi – turkiy xalqlarning olam ibtidosi borasidagi eng qadimgi matriarxal tasavvurlari mahsuli bo'lib, oliy aql-u zakovat va ijodkorlik

energiyasini o'zida mujassam etgan.

Turkiy xalqlar mifologik panteonida Ko'k Tangridan keyingi eng muqaddas va funksional jihatdan boy obraz – Umay Onadir. Agar Oq Ona global koinotning yaratilishida ishtirok etgan bo'lsa, Umay Ona bevosita yer yuzidagi hayotni, ijtimoiy davomiylikni va biologik reproduksiyaning himoya qiluvchi muqaddas ma'buda hisoblanadi.

Mif va afsonalarda Umay Ona qari kampir emas, balki o'rta yoshlardagi, go'zallik va nur taratuvchi, oq kiyimli xonim sifatida tasvirlanadi. Uning yerga tegib turadigan kumushrang sochlari va koinot sirlarini anglatuvchi uchta shoxi bor. U ko'pincha ilohiy dunyoning ramzi bo'lgan oqqush yoki go'zal ot hamrohligida, koinotdagi Hayot daraxti poyida tasvirlanadi. Uning asosiy vazifasi – ayollar, homiladorlar va go'daklarni yovuz kuchlardan (masalan, Alvasti, dev yoki jindan) asrashdir.

Umay Ona turkiy xalqlar antropogoniyasida (insonning yaralishi haqidagi miflarda) markaziy o'rin tutadi. Bola tug'ilayotganda Umay Ona osmon olamidagi muqaddas "Sut ko'li"dan bir tomchi sut olib kelib, go'dakning labiga surtadi. Bu marosim bola tanasiga jon (ruh, hayotiy energiya) kiritish hisoblanadi. Chaqaloqning beshikda o'z-o'zidan jilmayishi – Umay Onaning u bilan muloqot qilayotganidan nishonadir. Agar bola uzoq yig'lasa yoki kasal bo'lsa, demak, Umay Ona uni vaqtincha tark etgan deb hisoblangan. Bugungi kunda ham turkiy xalqlarda, xususan, o'zbeklarda yangi tug'ilgan chaqaloqlarni yovuz kuchlardan himoya qilish, ularning tanasiga ziyon yetkazgan jin va alvastilarni bola tanasidan chiqarib yuborish va davolashda baxshi momolar turli irim-sirimlarni qo'llash orqali bola salomatligini tiklash mumkinligiga ishoniladi.

Mifologik tushunchalarning tildagi va turmush tarzidagi in'ikosi eng mustahkam madaniy qatlam hisoblanadi. Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida ajoyib bir faktni qayd etadi: ona organizmidagi embrionni tashqi muhitdan himoya qiluvchi va uni oziqlantiruvchi qobiq – platsenta (yo'ldosh) qadimiy turk tilida "Umay" deb atalgan. Bu ham Umay Ona bilan bog'liq bo'lib, turkiy xalqlarda yangi tug'ilgan chaqaloqning yo'ldoshi doya onalar tomonidan mevali daraxt (Boyterak)ning tagiga ko'miladi.

[LINGVISTIK VA ETNOGRAFIK TRANSFORMATSIYA]

Qadimgi turkcha: "Umay" —> platsenta (himoya qobig'i) |

Etnografik odat: chaqaloqning yo‘ldoshini mevali daraxt tagiga
ko‘mish (Umay Ona va Hayot daraxti Boyterak simbiozi)

Frazeologik qatlam: "Bu mening qo‘lim emas, Umay
enamning qo‘li" (O‘zbek va boshqa turkiy xalqlar ayollari udumi)

Ushbu ma’lumotning etnografik tasdig‘ini adabiyotshunos olimi Dilbar Haydarova tadqiqotlarida ko‘rishimiz mumkin. Bugungi kunda ham O‘zbekistonning janubiy viloyatlarida (Surxondaryo, Qashqadaryo) va Toshkent vohasi qishloqlarida chaqaloqning yo‘ldoshini muqaddas hisoblab, uni mevali daraxt tagiga ko‘mish odati mavjud. Bu yerda mevali daraxt – qadimiy Boyterak (Hayot daraxti) arxetipining, yo‘ldosh esa Umay Onaning bevosita moddiy ekvivalentidir. Qirg‘iz ayollarining tabiblik yoki muhim ish oldidan "Bu mening qo‘lim emas, Umay Enamning qo‘li" deyishi, o‘zbek ayollari orasidagi *"qo‘l berish"* (an‘anaviy tabiblik, doyallik, baxshilik huquqini o‘tkazish) udumlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri Umay Ona kultiga borib taqaladi.

Qadimgi turklarning ijtimoiy va diniy hayotida qam (shomon) markaziy figura bo‘lgan. Ular jazavaga tushgan holatida g‘ayb olami va ruhlar bilan aloqa o‘rnata olishgan, jada (yada) toshlari yordamida tabiat hodisalarini (yomg‘ir, qor) boshqarishgan. Bu haqda Mahmud Koshg‘ariyning "Devoni lug‘otit turk" hamda Mirzo Ulug‘bekning "To‘rt ulus tarixi" asarlarida ham ma’lumotlar berilgan.

Islom dinining kirib kelishi bilan qamlik qattiq taqiq ostiga olinadi. Biroq uning musiqiy, poetik va davolovchilik (psixoterapevtik) funksiyalari o‘zbek va boshqa turkiy xalqlar madaniyatida baxshichilik shaklida saqlanib qoldi. Baxshichilik ikki xil yo‘nalishda rivojlandi:

Birinchisi, epik dostonchilik (ijodkor va ijrochi baxshilar):

Ular ulkan qahramonlik dostonlarini (masalan, "Alpomish", "Go‘ro‘g‘li")

minglab satrlarni yoddan, do‘mbira yoki qobiz jo‘rligida kuylashgan. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida Ergash Jumanbulbul o‘g‘li, Fozil Yo‘ldosh, Po‘lkan shoir, Islom shoir kabi mashhur baxshi-shoirlar dostonchilik maktablariga ega bo‘lishgan va beqiyos ma‘naviy meros – go‘zal va betakror dostonlarning umrboqiy bo‘lishini ta‘minlashgan. Baxshilar kuylash jarayonidagi cholg‘u asboblari (doira, do‘mbira, qamchi) qadimgi qamlik atributlarining estetik transformatsiyasi bo‘lgan desak maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Ikkinchisi, ijtimoiy-ma‘muriy baxshilar:

Qoraxoniylar, Chingiziylar, Oltin O‘rda xonlari, Temuriylar va Boburiylar davlatlarida uyg‘ur (turkiy) alifbosida hujjat yurituvchi kotiblar, hisob-kitobchilar va urug‘ oqsoqollari ham tarixan "baxshi" deb atalgan bo‘lib, bu terminning jamiyat boshqaruvidagi yuqori nufuzini ko‘rsatadi.

Islom dini mifologik ko‘pxudolikni qoralaganidan so‘ng, Umay Ona obrazi mutlaqo yo‘q bo‘lib ketmadi, balki poetik simbolizm qatlamiga ko‘chib, Humoy (Humo) qushi obraziga evrildi. Humoy – yerga oyog‘i tegmaydigan, soyasi kimning boshiga tushsa, uni podshoh yoki baxtli qiladigan ilohiy qush hisoblanadi.

Xorazmiyning XIV asrga oid “Muhabbatnoma” asarida ushbu timsol davlat va baxt ramzi sifatida keladi:

Tun oqshomkim Koshundi hayit oyi,

Muhammad-hoja bek davlat humoyi.

Boshqa turkiy xalqlar adabiyotida ham bu jarayon yuz berdi. Masalan, Ozarbayjon adabiyotida XI asrda Katran Tabriziy Humoyni "sadoqat qushi" deb atasa, XII asrning buyuk mutafakkiri Nizomiy Ganjaviy uning arxetipal xususiyatlarini (oq kiyimda bo‘lishi va bolalarni asrashini) saqlab qolgan holda yozadi: "Humay oppoq kiyinsa, Humoyun bo‘ladi". Nizomiy o‘z asarlarida "Bir huma boshimga soya soldi" deyish orqali uning ilohiy himoyachi sifatidagi funksiyasini tasdiqlaydi.

Bugungi kunda ham Humay (Humoy) ismi ozarbayjon va boshqa turkiy xalqlarda qizlar ismi sifatida qo‘llanilishi, o‘g‘il bolalarda Humoyun tarzida qo‘llanilishi uning fundamental elementlarini yo‘qotmaganidan dalolatdir.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, turkiy xalqlarning qadimgi mifologik dunyoqarashi yuzaki yoki tasodifiy tasavvurlar yig‘indisi emas, balki chuqur falsafiy-kosmogonik asosga ega bo‘lgan yaxlit tizimdir. Koinotning uch qavatli modeli va uning markazidagi Boyterak daraxti borliqning barqarorligini ta‘minlasa, Oq Ona va Umay Ona obrazlari hayotning yaralishi va davomiyligida ayolga bo‘lgan ehtiromni ko‘rsatadi.

Tarixiy-diniy transformatsiyalar va siyosiy tazyiqlar (arab bosqini va Islomning qat'iy talablari) natijasida ko'plab yozma manbalar yo'qotilgan bo'lsa-da, turkiy mifologiya yashashning muqobil yo'llarini topdi. U tildagi terminologiyaga (platsenta-umay), etnografik rituallarga, baxshichilikning epik an'analariga va mumtoz adabiyotning Humo qushi singari metaforik obrazlariga singib ketdi. Ushbu qadimiy qatlamlarni o'rganish turkiy xalqlar madaniy o'zligini, mentaliteti va falsafiy ildizlarini fundamental anglash uchun xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jo'rayev Mamatqul. Ipak yo'li xalqlari astromifologiyasi. – Toshkent: "Paradigma" nashriyoti. – B. 3.
2. Musurmonov Erkin. Qadimgi miflarning xitoy madaniyatidagi in'ikosi // Buyuk ipak yo'li xabarchisi jurnali. – Samarqand. – B. 35-36.
3. Mahmud Koshg'ariy. Devoni lug'otit turk (Uch tomlik). – Toshkent: Fan, 1967. – B. 303.
4. Xorazmiy. Muhabbatnoma (Nashrga tayyorlovchi: H. Yoqubov). – Toshkent, 1959. – B. 10.
5. G'aybullayev S. Ozarbayjon mifologik matnlari tahlili va genezisi. – Boku: Elm, 1999. – B. 215-218.
6. Haydarova D. Umay ona yoki Humoy qushi tilsimi – Olamning yaratilishida ayol kulti qanday bo'lgan? // OYINA.UZ elektron madaniy-adabiy portali.